Werkgroep Hagal

Vormingstekst Wende IV, Midwinter 2008

De verschijningsvorm van de Ziel

In de vorige Wende *had ik reeds geschreven over de ziel die zich als een vogel kon manifesteren. In dit volgende, beknopte artikel, beschrijf ik enkele andere gedaantes die de ziel kon aannemen. De ziel kon zich in een bepaalde gedaante van het lichaam losmaken en als zelfstandig wezen optreden. We kunnen ruwweg onderscheid maken tussen drie verschijningsvormen namelijk in de menselijke gedaante, de dierlijke gedaante en een levenloze vorm. De eerste twee verschijningsvormen zijn het onderwerp van dit artikel.*

Menselijke vormen van de ziel

De voorstelling van de ziel als aparte, onzichtbare entiteit is niet de oudste verschijningsvorm die we kunnen vooropstellen. 'Primitiever' is de voorstelling waarbij men aannam dat de dode onder de aarde als "levend lijk" verder kon leven. Deze terugkeer of rondlopen van de dode heet in het Oudnoors *aptrganga*, Deens *gjenfärd*, Nederlands naspoken of nalopen, Duits *umgehen, geisten, gespensten, wafeln* of *wanken*, IJslands *vofraz* en Engels *waff*. Het lijk op zich heet in het Oudnoors *Draugr*, IJslands *Apturgaungur*, Duits *Wiedergänger*, *Gespenst, Nachzehrer* of *Neuntöter*; deze laatste naam stoelt op de aanname dat de dode negen jaar lang rondspoken kan. In Pommern spreekt men van een *Unhîr*. Het geloof aan de levende dode is wijd verspreid. Men nam over het algemeen aan dat de dode, wanneer hij dat wenste of wanneer hij een taak te vervullen had, kon terugkeren naar het rijk van de levenden. De taak kon bestaan uit het volbrengen van een belofte, om andere personen aan beloftes te herinneren, een zonde uit te wissen, misdaden kenbaar te maken of te wreken of om iets bekend te maken. Andere sagen vertellen over doden die terugkeren om hun leven verder te zetten na een ongeval of een te vroege dood. De zielen zijn er echter niet altijd op uit om boosheden te verrichten. De leden van het Zwitserse *Guotisheer*, het *Wilde Heir*, worden de *"seeligen Leute"* genoemd. Ze stierven voor hun doel en trokken na hun dood rond tot ze het bereikt hadden. Deze *'Leute'* zijn evenwel vriendelijk tegen goede mensen.

Voorstelling van het* Wilde Heir*.

Tal van spooksagen, zelfs uit recente tijden, getuigen van deze overtuiging. Ter illustratie halen we een sage uit Sinaai aan waarin verteld wordt over een gestorven vrouw die verscheen aan haar man. Hij ontving de raad haar

aan te spreken en te vragen wat haar dwars zat. Hij kreeg de opdracht aanstonds een aantal door de vrouw beloofde kaarsen te laten branden. Voortgedreven door de geest van de dode, werd hem niet de minste rust gegund en moest hij de weg bijna al lopende afleggen. Uit deze sage blijkt dat de doden die terugkwamen als echte levenden werden beschouwd. Niet alleen konden ze praten maar lieten bijvoorbeeld ook hun voetafdruk achter in zand en as. Daar ze rechtstreeks uit het graf verrezen, waren wonden en sporen van ziekte steeds op de doden te zien. Ze verschenen in de kledij waarin ze gestorven waren.

De* Aaskereia *ofte* Wilde Jacht*.

De kleur van de levende doden kon zowel zwart als wit zijn. In het volksgeloof wordt een spook meestal als een witte persoon of een persoon met een wit kleed voorgesteld. 's Nachts en vooral met middernacht winnen de spoken aan kracht. Ze krijgen dan *heljarafl*, de helse kracht. Ze verschijnen in de dromen als verkondigers van het noodlot, de dood en hebben de kracht om bloed uit het lichaam van de levenden te zuigen.

Het huilen van de nabestaanden voor de dode kan hem doen terugkeren en laten rondspoken. Dit is vooral het geval bij moeders die huilen om hun verloren kinderen of een bruid die treurt om haar verloofde. Desalniettemin bezochten de levende doden op gezette tijden de levenden. In *Såmland* kwamen ze op de derde en negende dag na hun dood op bezoek. Men legde dan strozakken aan de grens van het hof waarop ze konden uitrusten. Doornstruiken konden de doden niet doordringen en beschutten zo het huis van hun bezoek. In de *Eyrbyggjasage* nam *Thórod* deel aan zijn eigen dodenmaaltijd. In de verhalencyclus rond de *Volsungen* kwam de dode *Helgi* komt op bezoek bij *Sigrun* net als *Klaufi* die na zijn dood zijn geliefde *Yngvild* opzocht. Hij nam zelfs persoonlijk deel aan de strijd om zichzelf te wreken. De doden worden hier als echte, levende en handelende personen beschouwd. Deze zienswijze leeft nog verder in het volksgeloof. Men nam aan dat tijdens de kerstnacht of de *Sylvester*-nacht de zielen hun huizen kwamen bezoeken. In Antwerpen durfde men noch de luiken noch de deuren te sluiten om de zielen niet te verhinderen om in huis te komen. Ook werd er boter of smout bij de haard geplaatst om de zielen uit het vagevuur te helpen bij het verzorgen van hun brandwonden. Vaak laat men een lamp achter in de huiskamer opdat de bezoekende zielen hun dag op aarde niet in het donker zouden moeten doorbrengen. In Duitsland nam men aan dat de zielen de kerk betreden wanneer overleden pastoors een mis houden voor de zielen uit het vagevuur.

Ziel en lichaam waren bij deze levende lijken nog één geheel. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in een sagen over de Alp. In een dorpje nabij Leipzig lag een meid tijdens het spinnen te

slapen op de bank. Als de anderen haar wekken wilden, vonden ze enkel haar kleren. Ze was aan het *alpdrücken*; ze verscheen als nachtmerrie in de slaap van anderen. In andere sagen is de ziel en lichaam reeds gesplitst en is het enkel de ziel die als nachtmerrie uitrijdt.

Ook dieren kunnen terugkomen na de dood. Vooral diegene die levend in de fundering van een kerk werden begraven. In Zweden bewaken ze als *kyrkogrimm* 's nachts de kerk tegen inbreken en grafrovers. Ze laten zich vooral zien rond de Joelperiode aan diegene die de gave heeft om de stoet der doden, de *årsgang*, te zien.

Men nam aan dat een tweede wezen, een soort van *schaduwziel*, de mens volgde. Als het wezen geen manifestatie van de eigen ziel van de persoon was, dan was het de ziel van de nageboorte die de persoon begeleidde tot de dood. Er zijn verschillende vormen van deze volgende ziel te onderscheiden.

- De *schaduwziel* dacht men in de rook, nevel, wolken of mist te herkennen. Zo nam men aan dat kinderen uit wolken konden voortkomen. Het Oudnoorse *ský*, wolk, is verwant aan het Oudnoorse *skuggi* en het Angelsaksische *scúa*, schaduw. De schaduw is een gedaante die de mens niet loslaat en hem overal heen begeleidt. In de volkssagen is het geloof aan deze *schaduwziel* nog aanwezig. Rond *Schieferberge* en *Gröbliß* sprak men van een spokende menselijke schaduw. Wie binnen het jaar sterven zal, zit aan de Joeltafel met een koploze of dubbele schaduw. Een merkwaardig bouwoffer in Roemenië en Bulgarije bestaat eruit dat de metselaars een buis in de fundamenten inbouwen waarvan de lengte gelijk is aan de lengte van de schaduw van een dier die over de buis stapte. Deze sterft veertig dagen later en de geest beschut dan het huis. Bij deze handeling poogt men de *schaduwziel* van een wezen in de buis te kluisteren. Ondanks het feit dat de schaduw door licht niet zichtbaar blijft hij toch aanwezig. Hij blijft de persoon volgen.

- Uit de *schaduwziel* ontstond waarschijnlijk de idee van een gepersonifieerde ziel, de *fylgja*. Deze volgende, vrouwelijke, entiteit noemt men in het Oudnoors *fylgja*, de *volgster*. Ze wordt geboren uit de nageboorte die *“barns fylgja”*, *“de volgster van het kind”* wordt genoemd. Het is een dubbelganger die zich op gezette tijden of in dromen als de *draumkona*, kon zichtbaar maken en over de *fylgja* kon men zelfs struikelen. Als *dís* kon ze de dood of gevaar aankondigen en was wit of zwart gekleed, was boosaardig of goedhartig. De beschermgeest was niet enkel gebonden aan een individu maar ook aan het geslacht waardoor ze ook *aettarfylgja* werd genoemd. Ze toont haar aan haar beschermelingen, aan de Oudnoorse *ófreskr* of *skygnir* en het zondagskind. Deze personen hebben de gave om de andere wereld te zien. In IJsland kondigt de *fylgjulykt*, de geur van zure boter, een gast aan. Het is de geur van de *volgster*.

- Met de *fylgja* is ook het concept van de Oudnoorse *hamingja* verbonden. Het Oudnoorse *hamr* betekent *huid*, *schim*, *gestalte* of *beschermgeest* en het daarvan afgeleide *hamingja* betekent *beschermgeest*, *geluk*. Het daarvan

afgeleide Oudhoogduitse *hamo* heeft de betekenis van *huid*, *omhulling, kleding* en leeft verder in het Nederlandse *hemd* , analoog het Indogermaanse **hamiþia*. Het Oudhoogduitse *lîhhamo* betekent *lijk* en dus in feite een levenloos, leeg omhulsel waarvan het Nederlandse *lichaam* afstamt. Het Middelnederlandse *ham* en *hamel* en Engelse *heam* betekent *nageboorte* en heeft als letterlijke vertaling *huid* en wordt aanzien als een geluksbrenger. De *hamr* is duidelijk de ei-huid van de nageboorte. Wie ter wereld komt met de huid rond het hoofd, wordt geboren met *"de helm"*. Deze helm werd in Engeland *"silly how"* genoemd. In Denemarken spreekt men van *seierkiorte, seiersaeck, seyershielm* of *segerhätta*, de *zegehelm*. In Duitsland kent men de namen *Glückshaube* of *Wehmutterhäublein*. In IJsland noemt men het *sigurskufl*. In Duitsland hangt men de nageboorte in de fruitbomen. Kruipt een meisje door de *horseham* of *fölshaamn*, de nageboorte van een paard, dan is ze gevrijwaard van kinderziektes. Echter worden haar zonen weerwolven en haar dochters maren. De vroedvrouwen begraven de helm onder de drempel waar de moeder over heen moet gaan – onder de drempel huizen tenslotte de zielen van de overleden sibbeleden of de huisgeest. Het Oudnoorse *hamr* is niet enkel de nageboorte maar ook een wezen die de persoon altijd volgt. In Zweden spreekt men van een *hamn* of *skygge*, schaduw, of *skenbild*, een wezen dat de mens overal volgt. Met de nageboorte werd dan ook zorgvuldig omgesprongen want deze werd aanzien als beschermgeest van het kind. Wie de nageboorte achteloos wegwerpt of verbrandt, berooft het kind van zijn beschermgeest. De *horseham* hangt men aan een hoge boom opdat het paard goed zou draven. Als men het ham begraaft, zal het veulen sterven. Uit de nageboorte kon men de toekomst afleiden. Analoog speelt ook de helm of een ander vlies, bijvoorbeeld een vlies voor de ogen, een belangrijke rol bij de voorbeschikking van een kind. De helm wordt bewaard als amulet, want zij maakt onkwetsbaar. Een koloniaal, die met de helm geboren was, waagde zich op de gevaarlijkste plaatsen in de hoop getroffen te worden en op die manier pensioen te krijgen, maar alle kogels floten hem voorbij. Aan het bezit van de helm zijn nog meer voordelen verbonden: de loteling loot vrij, de zeeman verdrinkt niet, enzovoort. Men moet oppassen dat dokter of vroedvrouw de helm niet meenemen om hem als amulet te verkopen.

- Voor de onzichtbare ziel bestaat er het Oudnoorse *hugr* wat *geest, wens, gedachte* of *verlangen* betekent. Het werkwoord *hyggja* betekent *denken* of *plannen*. De *hugr* kunnen we gelijkstellen aan de innerlijke ziel. De *hamr* is de zichtbare vorm van de ziel.

Het volksgeloof bericht ons dat de ziel zich ook in de gestalte van een kind kan vertonen. De Nederlandse *üllerken* of *ölken* zijn dwergen en zijn de zielen van de voorouders. Vaak wordt er verteld dat de dwergen wegtrekken uit het land en daartoe moeten ze een brug over een rivier overbruggen. Waarschijnlijk hangt deze voorstelling samen met de overtocht van de doden over de rivier die het rijk van de levenden scheidt van het rijk van de doden. Dwergen verschijnen als

verkondigers van de dood aan stervende mensen, vaak ook als schaduw.

De ziel als verkondiger van de dood.

Dierlijke verschijningsvormen van de ziel

Algemeen verspreid is de overtuiging dat de ziel de gedaante van een dier kan aannemen en zo het lichaam verlaten. De observatie dat bepaalde dieren een voorliefde hebben om kadavers op te eten of er in te huizen, leidde waarschijnlijk tot de voorstelling dat de ziel verder leefde in deze dieren. Door het eten van een lichaam namen deze dieren de levenskracht van de dode in zich op en werden een vertegenwoordiger van de dood en werden een drager van de ziel. Uiteindelijk werden deze dieren met de ziel gelijk gesteld. Wolven, beren, evers, slangen en kevers hebben een speciale betekenis in de mythologie. Uit de vele dierlijke verschijningsvormen van de ziel bespreken we er afsluitend enkele.

1. De ziel als muis of rat

De ziel verbergt zich in de gedaante van een rat of een muis. Goethe's *Faust* wou op de Blocksberg de dans met een heks niet beëindigen. Echter, midden in het gezang *“sprang ein rothes mäuschen ihr aus dem Munde”*. Het is de ziel van de heks die het lichaam verlaat en meestal op tocht gaat om mensen te kwellen. Deze zielen als muizen werden door de heilige Geertrui van Nijvel verzameld en omringd door muizen wordt zij afgebeeld. Tijdens de heksenprocessen werden zogenaamde heksen en tovenaars op de brandstapel verbrand. Sprong er een muis van tussen de vlammen weg zo nam men aan dat dit de duivelse ziel van de vermeende heks was die terugkeerde naar zijn meester. In 1573 werd in Berlijn de jood Lippold ben Hluchim van Praag verbrand en op een vlugschrift stond te lezen dat bij de verbranding een grote muis van onder de brandstapel wegvluchtte. De mensen hielden de muis voor de *Zauberteufel*. Het is echter niet de duivel die de brandstapel ontvlucht, maar de ziel van de dode. Op een slot te Wirbach in Thüringen waren de dienstboden bezig appels en peren te schillen. Een meid viel in slaap. Uit haar mond kroop een rode muis die uit het open venster wegliep. Ongelukkig werd haar lichaam op de andere zijde gedraaid. Toen de teruggekeerde muis de mond niet vond, liep deze weer weg en de meid werd niet meer wakker.

Ook de sagen van de muizentorens horen hier op hun plaats. De bekendste sage is deze van bisschop Hatto van Bingen uit 974 die de armen liet verbranden in een schuur. De zielen van de doden komen terug in de gedaante van een muis of zich te wreken en vraten hem levend op. De vorst Popiel II van Polen onderging een soortgelijk lot. De andere vorsten

die hij liet vermoorden, kwamen terug als muis die Popiel en zijn ganse geslacht in het slot Goplosen opvraten. Ook het bekende verhaal van de rattenvanger van Hamelen past in deze context. In 1284 ontvoerde een man alle zielen van de kinderen nadat het de stad van een rattenplaag bevrijd had en daarvoor zijn overeengekomen loon niet kreeg. De kinderen waren verdwenen in de Koppelberg, symbool van de onderwereld. Verder vertelt het Duitse volksgeloof dat kinderen als muizen onder een den verdwijnen. Bovendien verlaten muizen het huis wanneer de huisheer sterft.

De 'muizentoren' uit de Hatto van Bingen-sage.

De volgende sage vertelt hoe de ziel als mare het lichaam verlaat. Een knecht uit de streek rond Leipzig stond bekend als een *Alpdrücker*; hij plaagde de mensen in hun slaap. Als hij de behoefte had om als alp rond te rijden, legde hij zich neer en werd stokstijf. Dan kroop er een witte muis uit zijn mond, liep weg en kwam nadat hij als nachtmerrie mensen had geplaagd, terug en verdween terug in zijn mond. Tijdens dit proces was de slapende levenloos. Uit Vlaanderen stamt een sage waarin drie handwerkers verdwaalden in een bos. Eén van hen legde zich te slapen toen de twee andere water gingen zoeken. Toen ze water gevonden hadden, legden zij zich bij de andere neer. Toen zagen zij dat een witte muis uit zijn mond kroop, naar het water liep, dronk, en in het lichaam terugkwam. Een andere sage vinden we in Duitsland. Een meisje uit Mecklenburg werd door een nachtmerrie geplaagd en besloot deze te vangen. Zij legde zich zodanig in het bed zodat ze haar handen boven haar hoofd hield. De moeder, die in een naastgelegen kamer de wacht hield, hoorde haar op een nacht kreunen en ging met een licht naar haar toe. Het meisje, daardoor geschrokken, liet de handen naar beneden vallen en grijpt ter hoogte van haar hart een dier. Zonder het te bekijken, stopt ze het in een kous die zij in haar koffer opbergde. Kort daarna vernam zij dat haar verloofde gestorven was. Toen zij naar de begrafenis ging, stak ze de kous in haar zak. Onder de mis haalde ze haar zakdoek boven waardoor de kous uit haar zak viel. Er sprong een witte muis uit, die in de mond van de dode kroop, waardoor deze terug levend werd.

De ziel die het lichaam verlaat, ervaart dit als een droom. Te Kratzig in Pommern viel een paardenhoeder in slaap. Een kameraad zag hoe een witte muis uit zijn mond kroop en in een oude paardenschedel verdween. Hij wilde het diertje doden, maar herinnerde zich dat men een witte muis niet doden mag. Toen de muis terugkwam, versperde hij de muis de weg zodat deze door een plas

paardenurine lopen moest. Lang aarzelde de muis om dit te doen. Uiteindelijk liep de muis door de urine en kroop terug in de mond van de slapende. Toen deze wakker werd, badend in het zweet, zei hij dat hij in een paardenschedel had gekropen en dat toen hij er uit wou komen bijna in een bodemloze plas water was gevallen.

De slang is een veel voorkomend zinnebeeld op graven.

2. De ziel als slang

De ziel verlaat het lichaam vaak in de gedaante van een slang. Koning Guntram verliet tijdens de slaap als een slang zijn lichaam en vond in een berg een schat nadat hij over een zwaard een rivier overstak. In Pommern kroop er een slang uit de mond van een meisje waarop ze stierf. Een andere vrouw schonk het leven aan een slang die zich in een kind veranderde en een andere baarde een kind met een slang om de hals gewikkeld.

Men kende vroeger iets als de huisslang. Werd deze verwond of werd de slang bij het kind betrapt, dan werd het kind des huizes zwaar ziek of sterft. De huisslang groeide en gedijde samen met de kinderen, ze dronken met hen de melk, bewaakten hen in de wieg en wezen hun beschermelingen vaak de weg naar kostbare schatten. De slang was de ziel van de voorouders en werd als dusdanig vereerd. De verering van slangen is bekend bij de Langobarden die een gouden slang als godenbeeld hadden. Deze werd door de heilige Barbatus omgesmolten tot een kelk en andere christelijke voorwerpen.

Ontmoetingen met slangen kunnen zowel gunstig als ongunstig uitvallen. Een slang die over de straat kronkelt, kondigt enerzijds, zoals in Noorwegen, dood aan. Anderzijds kon bij de Zigeuners een ontmoeting met een slang wijzen op een lang leven. Als drager van de ziel van de mens werd de slang een typisch dodendier dat in huis over de mensen waakte.

3. De ziel als kat

De ziel kon zich als de grootste vijand van de muis vermommen. Een sage uit Straßleben vertelt over een meid die na het dansen zich te slapen legde in een weide. De knechten die haar gevolgd waren, zagen hoe een kat uit de weide wegliep. De meid lag echter te slapen in de weide en de knechten konden haar niet wekken. Na enige tijd zagen ze dat de kat terugkwam en in de weide sprong. Enige tijd later stond de meid terug op en keerde terug naar het dorp. Katten zijn de geliefde begeleiders van de heksen en heksen kunnen zich in katten omtoveren en terug. In deze gedaante kwellen ze hun slachtoffers. Kon men de kat op een bepaalde plaats kwetsen, zo vond men daadwerkelijk de volgende dag een vrouw die op diezelfde plaats gekwetst was. Zij was dan een heks die zich in een kat kon omtoveren zoals de volgende sage bewijst. Rond 1880 keerde een man van Wijnegem van zijn werk terug naar huis. Een witte gedaante kwam op hem toe en wilde de hand aan hem slaan, maar de man schoot er op en de witte gedaante veranderde onmiddellijk in een kat. 's

Anderendaags vernam hij, dat een vrouw, die als toveres bekend stond, gewond te bed lag. Al deze sagen met heksen en katten in de hoofdrol voeren terug op de eigenschap dat de heks, of meer bepaald haar ziel, zich als kat kan verplaatsen. Er werden zo vele sagen omtrent behekste katten opgetekend dat het geloof reeds lang in het volk geworteld geweest moet zijn en dat de kat als drager van de ziel een zeer voorname rol moet hebben gespeeld.

4. De ziel als pad

De ziel kan tot slot de gedaante aannemen van een pad. Vrouwen baren niet alleen slangen, maar ook padden. In de gedaante van padden tonen zich de onderaardsen, de dwergen, enzovoort. Padden duiken in de sagen op als kwelgeesten en als handlangers van heksen. Ze drinken het bier op, verhinderen het boteren en laten de melk zuur worden. De zogenoemde *Schatzkröte* daarentegen zou levensmiddelen in goede toestand bewaren en geluk brengen waarvan de pad haar naam heeft. Padden werden vaak aanzien als de oorzaak van kinderziektes. In de gedaante van een pad laten zich de onderaardsen of dwergen zien.

J. De Cooman

<u>Bronvermelding:</u>

- MEYER, E. H., *Germanische Mythologie, Band 1*, Berlijn, 1891.
- SCHWEBEL, O., *Tod und ewiges Leben im deutschen Volksglauben,* Minden, 1887.
- SLOET, L. A. J. W., *De Dieren in het Germaansch Volksgeloof en Volksgebruik*, ’s Gravenshage, 1887.
- WILKE, G., *Die Religion der Indogermanen in archäologischer Beleuchtung*, Leipzig, 1923.